

Pleidooi voor een genuanceerde kijk op transitie

Erik Paredis

Wie een beetje geïnteresseerd is in het verhaal van duurzame ontwikkeling¹, kan tegenwoordig niet meer om het begrip 'transitie' heen. In enkele vorige nummers van Oikos kwam er een discussie op gang over de waarde en bruikbaarheid van begrippen zoals 'transitie' en 'transitiemanagement' om onze maatschappij op een duurzamer pad te loodsen. Ik probeer iets aan de discussie toe te voegen door zoveel mogelijk te vertrekken vanuit de ervaringen die ik de laatste jaren opdeed met het gebruik van transitiedenkaders, zowel in wetenschappelijk onderzoek als in deelname aan transitieprocessen in Vlaanderen, in begeleiding van workshops, discussies tijdens lezingen en debatten, enzovoort². Deze reactie is daardoor ook voor mezelf onderdeel van een zoektocht naar de bruikbaarheid van het transitiekader. (herwerkte neerslag is van de jaarlijkse Oikos zomerlezing!)

Mijn reactie vertrekt vanuit het artikel van Debruyne en De Bisschop (*Transitie, de meesterzet van de ideologie? Oikos 65, 2/2013*), omdat dit zowat het hele transitiedenkader aan spaanders hakt en eigenlijk de bruikbaarheid ervan min of meer lijkt onderuit te halen. Aanvullend formuleer ik enkele bedenkingen bij de reactie van Loorbach e.a. (*Transitiekritiek en kritische duurzaamheidstransities, Oikos 67, 5/2013*). Als grondleggers van transitie management nemen zij de verdediging op, maar volgens mij op een wijze die veel te optimistisch is over wat transitie management allemaal zou doen en kunnen.

Na enkele jaren werken met transitiekaders is mijn positie met andere woorden genuanceerd geworden. Transitiedenken is volgens mij wel degelijk bruikbaar om het debat te voeren over de maatschappelijke keuzes waarvoor we staan en om over oplossingsrichtingen na te denken en concrete actie te bedenken. Debruyne en De Bisschop wijzen daarbij terecht op een paar ernstige problemen, maar op een wijze die het transitiekader onrecht aandoet. Sommige verdedigers, zoals Loorbach et al., erkennen die problemen te weinig en kennen aan transitiedenken – en zeker aan transitie management – een veel te groot potentieel toe.

Ik ga eerst in op twee problemen met de aanpak van Debruyne en De Bisschop die het niet eenvoudig maken commentaar te formuleren op hun artikel. Vooral hun denkschema is volgens mij daarbij onproductief. Daarna bespreek ik achtereenvolgens de waarde van transitieanalyse en van transitiestrategie onder verschillende vormen (transitiemanagement, transitie in het middenveld, transitie van onderop).

Wat is er niet-onderhandelbaar?

Een eerste probleem met het artikel van Debruyne en De Bisschop is dat het een nogal bizarre mix is van enerzijds belangrijke, terechte kritieken op transitiedenken en anderzijds twijfelachtige interpretaties en simpelweg feitelijke fouten. Mogelijk ligt dat aan de diepe verontwaardiging over een aantal transitiepraktijken waarmee beide auteurs blijikbaar worstelen en waardoor ze nogal wild in het rond slaan.

De merkwaardigste uitschuiver is die waar ze stellen dat in transitiedenken gedragspsychologie een centrale plaats inneemt als verklaringsmodel voor het handelen van mensen. Dat was volledig nieuw voor mij, net zoals de bijhorende verwijzing naar de website van een zekere Mary Staa. Die blijkt inderdaad ook de term 'transitiemanagement' te hanteren, maar dan als een begrip uit het veranderingsmanagement in het bedrijfsleven. In verschillende disciplines worden nu eenmaal soms gelijkaardige termen gebruikt worden, zonder dat dit verband houdt met elkaar. Zo is er in de jaren negentig een hele economische literatuur gegroeid over de transitie van een staatsgeleide naar een markteconomie. Ook hier is er echter geen link met de literatuur over duurzaamheidstransities.

Een paragraaf later beweren Debruyne en De Bisschop dat iedereen die bij transitie-initiatieven betrokken is, uitgaat van ecologische grenzen als 'niet-onderhandelbare basis voor maatschappelijke ontwikkeling'. Dat is volgens hen een bewijs voor het positivistisch-wetenschappelijk perspectief van transitie, waarbij de ecologische kwestie als plaats van sociale strijd ontkend wordt.

Een vreemde bewering, want voor zover mij bekend zijn er geen transitieprocessen in Vlaanderen of het buitenland waar die formulering gehanteerd wordt. Ik ken eigenlijk maar één persoon in Vlaanderen die de formulering 'niet-onderhandelbare basis' regelmatig gebruikt, en dat is Peter Tom Jones³. Ze is wel even geopperd als mogelijk uitgangspunt voor het Transitienetwerk Middenveld, tijdens een van de eerste vergaderingen midden 2010. Maar daar is ze ook vrijwel meteen verworpen, net omdat uitgerekend vertegenwoordigers van sociale bewegingen maar al te goed beseffen dat ecologische grenzen voortdurend voorwerp van onderhandeling zijn. Zelfs de beroemdste ecologische grens, de 2°C-klimaatopwarming, is uiteindelijk het resultaat van een heel afwegingsproces binnen het IPCC en de daarbijhorende politieke vertaling.

Hoe ecologische grenzen gedefinieerd worden, wie dat doet, waarop die definitie gebaseerd is, is constant voorwerp van een interpretatiestrijd. Een groot deel van de wetenschappelijke transitieliteratuur is doordrongen van dit besef en van aandacht voor hoe actoren voortdurend interpretaties maken van hun belangen, van de context waarin ze zich bevinden, of van het handelen van anderen. Een positivistisch wereldbeeld ben ik nog maar zelden tegengekomen in deze literatuur. Ook in de kijk op technologie bijvoorbeeld, wordt uitgebreid gebruik gemaakt van constructivistische denkkaders.

In de praktijk zie je uiteraard wel verschillen tussen processen. Processen die zich op 'klimaatneutraliteit' beroepen, geven duidelijk meer aandacht aan een exact wetenschappelijke bepaling van hun doelstelling dan bijvoorbeeld de processen DuWoBo, Plan C of het Transitienetwerk Middenveld. Allicht geen toeval, want de formulering 'klimaatneutraal' is op zich al een technische formulering voor wat eigenlijk een maatschappelijk project is. Die laatste drie maken ook wel gebruik van het concept 'ecologische grenzen', maar veeleer als een oriëntatie die noopt tot een herdenken van ons ontwikkelingspatroon, dan als een vastliggend, onontkoombaar cijfer dat exact te bepalen zou zijn en niet onderhandelbaar is.

Is er enkel conflict versus consensus?

Een tweede moeilijkheid om het artikel van Debruyne en De Bisschop te becommentariëren, is dat het gebaseerd is op een denkschema waarbij individuen en organisaties ofwel gepolitiseerd zijn en in een conflictmodel handelen, ofwel gedepolitiseerd zijn

(‘post-politiek’) en in consensus volgens veronderstelde gemeenschappelijke belangen handelen. Een andere weg lijkt er niet te zijn, en ook alle transitie-initiatieven en daaraan deelnemende individuen en organisaties zijn onder een van die twee polen te categoriseren, aldus de auteurs.

Ze bouwen daarbij onder andere op het werk van de politieke filosofe Chantal Mouffe. Mouffe⁴ laat zien dat elke politieke orde hegemonisch is, namelijk de uitdrukking van bepaalde machtsrelaties op een bepaald moment in de tijd. Wie de macht heeft, probeert die ordening graag als ‘natuurlijk’ te verkopen, alsof er geen alternatief is voor de staat van de dingen. Geen enkele orde is echter alomvattend, dingen kunnen altijd anders zijn en elke orde kan uitgedaagd worden. Een perfect harmonieuze maatschappij waar alle conflicten rationeel opgelost kunnen worden en tot een universele consensus kunnen leiden, bestaat niet.

Mouffe gebruikt dit denken onder andere om erop te wijzen dat de consensus over het neoliberale marktmodel bij traditionele politieke partijen en bij vele maatschappelijke organisaties een hele hoop conflicten, belangentegenstellingen en problemen onder de mat veegt. Je krijgt zo een gedepolitiseerde of postpolitieke situatie waarbij de noodzaak van een debat over fundamentele maatschappelijke keuzes niet meer gezien wordt, niet meer wenselijk wordt geacht of alleszins ernstig bemoeilijkt wordt. Conflict en antagonistische posities zijn bij Mouffe dus geen probleem dat opgelost moet worden. De erkenning ervan en de politieke strijd errond zijn net de essentie van een pluralistische, democratische politiek.

Een tijd geleden heeft Jef Peeters in een erg boeiend Oikosartikel⁵ beargumenteerd dat het politieke denkkader van Mouffe volgens hem te simpel is. Zich baserend op onder andere het werk van Hannah Arendt stelt hij dat er naast consensus – waar alle tegenstellingen verdwijnen – en conflict, ook een andere politieke figuur mogelijk is, namelijk coöperatie en dialoog. Daarbij vallen belangen en ideeën van actoren niet volledig samen (consensus), maar wordt er samengewerkt voor verandering, zonder alle verschillen te willen opheffen.

‘Er is geen enkele reden waarom democratische gemeenschapsvorming a priori op consensus en harmonie gericht zou zijn. Daarom is het belangrijk om consensus te onderscheiden van coöperatie en dialoog. Het is mij overigens hoogst onduidelijk hoe sociale strijd zonder coöperatie – en dus ‘verbinding’ – mogelijk zou zijn. Bovendien valt een politieke interpretatie van empowerment niet meer te denken, wanneer enkel conflict en niet coöperatie als een politieke figuur gezien wordt. Anders gezegd, de complexiteit van de uitdaging van een duurzaamheids transitie vraagt om een complexere opvatting van politiek.’ (p. 62)⁶

De relevante vraag lijkt me dan te worden hoe in de dagelijkse zoektocht om de samenleving te verduurzamen, afhankelijk van plaats, tijdstip en omstandigheden, ofwel conflict en verzet relevant zijn, ofwel coöperatie en dialoog, en vooral ook hoe beide gecombineerd kunnen worden in een vruchtbare veranderingsstrategie. Debruyne en De Bisschop denken echter uitsluitend in het conflict-consensus schema. Ik zal verderop laten zien dat dit een problematische manier van denken is als je de transitietheorie en –praktijk wil beoordelen. Bovendien leidt het tot een zeer enge veranderingsstrategie.

Ze hebben natuurlijk gelijk wanneer ze vaststellen dat op allerlei plaatsen en niveaus overheden en organisaties gebruik maken van het concept 'transitie', en dat in allerlei vormen en interpretaties. Transitietaal vind je terug van de VN en de EU – waar het over de transitie naar een groene en koolstofarme economie gaat – tot het lokale niveau van klimaatneutrale steden en *transition towns*, en in het wetenschappelijk domein van transitiestudies.

Dat iedereen hetzelfde woord begint te gebruiken, betekent uiteraard niet dat transitie overal dezelfde invulling krijgt. In het wetenschappelijke veld verwijzen duurzaamheidstransities meestal naar radicale veranderingen in de maatschappelijke systemen die aan de basis van onze welvaart liggen, zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem of het landbouw- en voedingssysteem. Bij *transition towns* gaat het om lokale gemeenschappen die lokaal zelfvoorziening en veerkracht proberen opbouwen om aan piekolie en klimaatverandering te weerstaan. Bij de koolstofarme economie van de EU gaat het erom met nieuwe technologie de economie mogelijk klimaatvriendelijk en energie-efficiënt te maken. Een transitie in de betekenis van *transition towns* veronderstelt een veel diepgaandere verandering dan die van de koolstofarme economie van de EU.

Het feit dat de term transitie zo'n steile opgang maakt, lijkt er vooral op te wijzen dat op allerlei plaatsen de nood aan verandering gevoeld wordt, aan 'iets' dat een stuk verder gaat dan *business-as-usual*. Dat de term overal valt, kan tot de conclusie leiden

Dat de term overal valt, kan tot de conclusie leiden dat 'transitie' nu al volledig gerecupereerd is, dus betekenisloos en onbruikbaar. Maar ook: dat de implicaties van de transitie naar een duurzamere samenleving zo ingrijpend zijn, dat alle belangrijke spelers proberen om zich het begrip toe te eigenen en hun interpretatie door te drukken.

dat het begrip nu al volledig gerecupereerd is, dus betekenisloos en onbruikbaar. Maar het kan ook tot een andere conclusie leiden: de implicaties van de transitie naar een duurzamere samenleving zijn zo ingrijpend, dat alle belangrijke spelers proberen om zich het begrip toe te eigenen en hun interpretatie door te drukken. Afhankelijk van de inhoud die 'duurzaam' en 'transitie' krijgen (in beleid, bedrijfspraktijken, levensstijlen, internationale verhoudingen, ...) zullen onze maatschappij, ons leven, de verhouding tussen maatschappelijke groepen meer of minder veranderen. En zo wordt die invulling een voorwerp van voortdurende politieke strijd. Belangrijke maatschappelijke actoren mengen zich in het debat, want de invulling

van transitie kan voor hen enorme implicaties hebben. Je kan dat als een probleem duiden, maar ook als een kans, want het opent een ruimte om op een veelheid van plaatsen het maatschappelijk debat te voeren over waar we met de samenleving naartoe willen⁷.

De interpretatie dat het zich wijd verspreidende gebruik van transitie kansen biedt, lijken Debruyne en De Bisschop echter grotendeels te verwerpen. Voor hen is transitie verkocht, want in alle huidige transitiepraktijken ontwaren zij een overgave aan een postpolitieke consensus en depolitisering. Daarmee doelen ze op een dubbele beweging: de dominantie van het marktdenken wordt niet meer in vraag gesteld, en in de plaats daarvan worden allerlei samenwerkingsverbanden en multistakeholdernetwerken opgezet (tussen overheid, bedrijven, ngo's, wetenschappers) waarin tegengestelde belangen en sociale strijd vervangen worden door een streven naar consensus en samenwerking voor een verondersteld gemeenschappelijk belang en een gezamenlijk doel.

Debruyne en De Bisschop stellen daar hun alternatief tegenover: er is namelijk één goede vorm om aan transitie te werken en dat is door met mensen die in de marge van de samenleving geduwd worden kleinschalige projecten op te zetten waar de sociale en ecologische problematiek verbonden worden en waar depolitisering vermeden wordt door belangentegenstellingen en machtsonevenwichten te duiden. In de laatste paragraaf van hun artikel voegen ze daar nog in enkele zinnen aan toe dat ze ook de nood zien om aan coalitievorming te doen tussen sociale bewegingen.

Hebben ze een punt? Zonder twijfel, maar tegelijk verliezen ze alle gevoel voor nuance en zien ze niet dat in de dagelijkse zoektocht naar verandering, van mensen en organisaties op allerlei plaatsen en niveaus, ook allerlei hybride vormen van samenwerking niet alleen onvermijdelijk, maar zelfs noodzakelijk zijn. Hun strategische oriëntatie op kleinschalige projecten met kwetsbare groepen is veel te eenzijdig, waardoor ze een hele hoop kansen verliezen om de discussie aan te gaan.

In de dagelijkse zoektocht naar verandering, van mensen en organisaties op allerlei plaatsen en niveaus, zijn allerlei hybride vormen van samenwerking niet alleen onvermijdelijk, maar zelfs noodzakelijk.

Is transitieanalyse depolitiserend?

Om het transitiedenkader op zijn volle waarde te kunnen schatten, is het volgens mij cruciaal om een onderscheid te maken tussen twee aspecten in het kader.

Ten eerste het transitiedenken als een manier om naar de wereld te kijken en dan meer bepaald naar de maatschappelijke systemen waarop ons ontwikkelingsmodel gebouwd is, en om veranderingen en transities daarin te begrijpen en te analyseren.

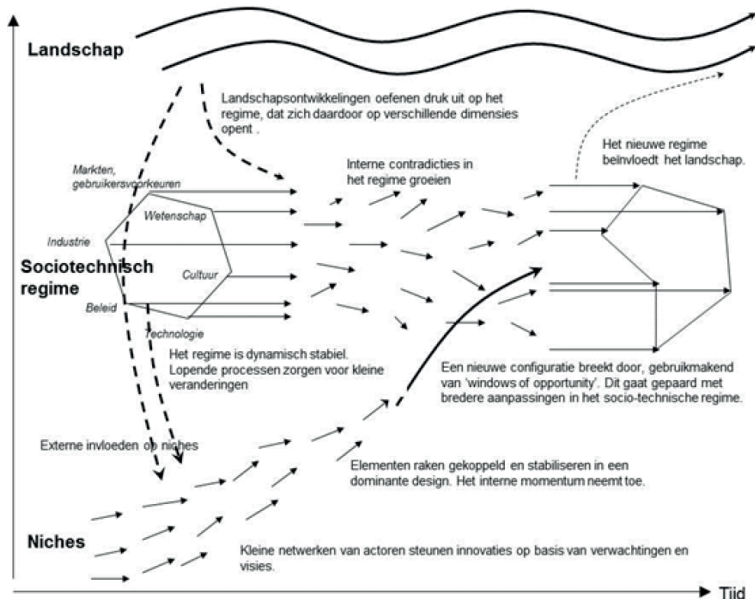
Ten tweede het transitiedenken als een manier om, op basis van de opgedane inzichten over transities, strategieën te formuleren om bewust werk te maken het versnellen van transities richting duurzaamheid.

Debruyne en De Bisschop hebben het wel kort over radicale analyses in transitiedenken, maar schuiven dat meteen opzij voor transitie als strategie van verandering en wat zij een gedepoliteerde praktijk noemen. Dat is wel erg kort door de bocht. Over politieke strategie en de praktijk van onder andere transitie management heb ik het verderop. Hier sta ik eerst stil bij de bruikbaarheid van de analysekaders.

Mijn argument is dat ik al tientallen keren heb meegemaakt hoe deze kaders mensen anders laten denken over veranderingsprocessen, hun eigen rol daarin en die van andere actoren. De wereld anders denken is een belangrijk onderdeel van anders handelen en de wereld trachten veranderen. Ik hoed er mij voor om hier meteen grote woorden als *empowerment* op te plakken, maar misschien kan het er wel een bijdrage toe leveren.

Dat valt het best te illustreren aan de hand van wat wellicht het invloedrijkste analysekader van transitiestudies is, het zogenaamde *multilevelperspectief* (MLP) (zie ook de figuur)⁸. Het MLP kijkt naar maatschappelijke systemen, zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem of het landbouw- en voedingssysteem als gestructureerd in drie lagen.

Het centrale niveau is het zogenaamde *regime*, dat gezien moet worden als een nauw samenhangend geheel van dominante actoren, industriële sectoren, technologie, beleid, regelgeving, manieren van denken en doen, soms kortweg geformuleerd als de 'dominante structuur, cultuur en praktijken'. In de landbouw bijvoorbeeld bestaat het regime uit elementen zoals geïndustrialiseerde, intensieve landbouw en veeteelt, met wereldwijde aanvoer- en afzetmarkten, een consument die geen grenzen of seizoenen meer kent, en een hoge vleesconsumptie.



Onder druk van landschapsontwikkelingen en interne regimeproblemen kan de samenhang in het regime verstoord raken. Op dat moment maken niches kans om door te breken en het regime ingrijpend te wijzigen. Nieuwe technologieën en praktijken raken ingeburgerd, nieuwe actoren maken de dienst uit.

Naast het regime, zijn er nog twee andere niveaus te onderscheiden. Op het microniveau zijn er *niches* aanwezig: burgers, maatschappelijke groepen, bedrijven die reageren op problemen in het regime en alternatieven ontwikkelen. Die kunnen technologisch, socio-cultureel, institutioneel of combinaties daarvan zijn. Om bij het landbouwvoedingssysteem te blijven: biolandbouw, stadslandbouw, voedselteams, slow food, vegetarisme, of labvlees zijn voorbeelden van – dikwijls vanuit een achterliggende normatieve overtuiging gegroeide – nichepraktijken die afwijken van wat gangbaar is in het regime. Het derde niveau speelt op macroschaal en wordt meestal benoemd als het *landschap*: invloedrijke, grootschalige maatschappelijke en natuurlijke ontwikkelingen die het handelen van regime- en nichespelers sterk bepalen, maar waarop ze zelf moeilijk invloed kunnen uitoefenen. Opnieuw in de landbouw zijn klimaatverandering, globalisering of de opkomst van de BRIIC's (economieën zoals Brazilië, Rusland, India, Indonesië en China) nieuwe belangrijke landschapstrends.

Regimes zijn behoorlijk stabiel, de actoren en de logica's van de verschillende onderdelen zijn op elkaar ingespeeld, de belangen zijn groot. Toch kan een regime

gedestabiliseerd raken, waardoor er zich mogelijkheden openen voor diepgaande veranderingen (of transities dus). Een centraal inzicht van het MLP is dat wanneer ontwikkelingen op de verschillende niveaus elkaar beginnen versterken, de kansen voor transities groeien: wanneer contradicties binnen het regime toenemen, wanneer groeiende druk vanuit het landschap in vraag stelt wat we altijd ‘normaal’ gevonden hebben, wanneer niches sterker worden, en dus vooral wanneer koppelingen tussen die processen ontstaan, dan komen er opportuniteiten. De groeiende druk zal immers helpen om vastgeroeste instituties en praktijken open te breken. In het energie- en mobiliteitsstelsel bijvoorbeeld zie je daarvan overal signalen. Wat daar dominant is – fossiele brandstoffen, centrale elektriciteitsproductie, auto- en vrachtwagenmobiliteit om maar een paar dingen te noemen – staat onder toenemende spanning. Daarmee komt er een zekere handelingsruimte vrij voor actoren die naar verandering streven.

Dit is echter geen mechanisch proces, het gebeurt niet vanzelf en het loopt ook niet vanzelf in een duurzame situatie uit. Het vraagt actieve interventie op die verschillende niveaus: niches ontwikkelen, het regime trachten bijsturen om niches meer kans te geven, slim gebruik proberen maken van landschapstrends. Eenduidig en rechtlijnig is dat allemaal niet. Decennialang gegroeide instituties zijn niet zomaar te veranderen, regimeactoren zullen met alle macht hun positie en belangen verdedigen, nogal wat landschapstrends zouden wel eens nadelig kunnen uitvallen voor duurzame ontwikkeling, niches hebben het altijd moeilijk om een sterkere positie te veroveren.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het MLP volgens mij een bruikbaar kader om zowel de historische evolutie van een systeem in kaart te brengen en te verklaren waarom we staan waar we nu staan, als om de huidige toestand van een systeem te analyseren, en van daaruit na te denken over de duurzaamheidsproblemen die het systeem veroorzaakt en mogelijke pistes voor verandering. Maar ook in andere settings (overheden, middenveldorganisaties, lokale groepen, studenten) heb ik al tientallen keren ervaren hoe het helpt om mensen op een nieuwe manier te doen kijken naar de situatie en context waarin ze handelen.

Debruyne en De Bisschop beweren verschillende keren dat het transitiedenken één grote postpolitieke soep is waar alles gericht is op consensus en het verdoezelen van politieke strijd. Met een kader als het MLP is dat volgens mij niet het geval. Het MLP maakt net duidelijk dat het evenwicht in regimes verstoord moet worden, dat belangen zullen botsen, dat verschillende visies op de toekomst met elkaar in conflict zullen gaan en dat een transitie een proces is dat niet zonder slag of stoot kan verlopen.

Slaan Debruyne en De Bisschop de bal mis? Toch niet helemaal. Ze maken wel een erg belangrijk en terecht punt wanneer ze erop wijzen dat zeker in de transitiepraktijk – en ik voeg hieraan het gebruik van analytische kaders zoals het MLP toe – veel te weinig aandacht besteed wordt aan een essentieel kenmerk van de context waarin systemen functioneren, namelijk de kapitalistische groei-economie. Er wordt sterk gefocust op individuele systemen, maar wat je ‘overkoepelende’ systeemkenmerken zou kunnen noemen, verdwijnt te makkelijk uit beeld. In de mate dat transitiedenken die overkoepelende logica van neoliberalisering en marktdenken

In de mate dat transitiedenken de overkoepelende logica van neoliberalisering en marktdenken te weinig expliciet benoemt en in vraag stelt – en ze daardoor als ‘normaal’ begint te beschouwen – kan men inderdaad van een postpolitiek denken spreken.

te weinig expliciet benoemt en in vraag stelt – en ze daardoor als ‘normaal’ begint te beschouwen – kan men inderdaad van een postpolitiek denken spreken.

Volgens mij is dit echter niet inherent aan het MLP. Er is geen enkele reden waarom een analist die dat wenst, of een overheid of een actiegroep die het MLP zouden willen gebruiken, dat soort kenmerken niet zou kunnen inbrengen. Het gebeurde in het verleden te weinig, maar het kan wel, bijvoorbeeld door de neoliberale logica te zien als onderdeel van het landschap, en/of als aanwezig in de regimelogica. Ik doe het bijvoorbeeld zelf in mijn doctoraat, vooral bij de analyse van de evoluties rond wonen en bouwen, waar je goed kan zien hoe economische langetermijntrends en politiek-ideologische keuzes onze manier van wonen en bouwen beïnvloed hebben. Een voorbeeld van hoe actiegroepen hiermee aan de slag zouden kunnen, is te vinden in een recente paper van het Smart CSOs-netwerk, *How to break out of the system trap?*⁹ Dat is ook een manier waarop wetenschap vordert: door kritiek te uiten en denkkaders aan te passen.

Zoals aan alle analytische kaders, zijn er beperkingen aan het MLP. Ik ga op één belangrijk punt kort in (waaraan Debruyne en De Bisschop geen aandacht schenken), ook al om niet de indruk te wekken dat we met het MLP de heilige graal gevonden hebben voor wie zich met duurzaamheid wil bezig houden.

Die beperking zit in het feit dat het MLP een procestheorie is: het kader geeft inzicht in hoe systemen gestructureerd zijn, hoe transitie in grote lijnen verlopen en welke mechanismen er spelen tijdens dat proces. Dat is allemaal boeiend en kan nieuwe inzichten opleveren voor wie wil inzetten op diepgaande maatschappelijke verandingsprocessen voor duurzaamheid. Je krijgt inzicht in het ‘hoe’, maar een procestheorie zegt niet of het nieuwe regime dat ontstaat binnen ecologische grenzen blijft, sociaal rechtvaardig is en democratisch georganiseerd is (om maar eens iets te zeggen).

Of op een andere manier bekeken: aangezien transitie gepaard gaan met structurele veranderingen van dominante maatschappelijke structuren, zullen macht en belangenconflicten er altijd onderdeel van zijn, maar doordat we aan die transitie ook een specifieke normatieve oriëntatie willen geven – ‘duurzaam’ in zijn ruime betekenis – komt er een extra dimensie binnen die op haar beurt gecontesteerd is. Kortom, duurzaamheidstransities zijn door en door politieke processen, in de zin dat ze gaan over collectieve maatschappelijke keuzes, omgaan met tegenstrijdige visies en belangen, de verdeling van lasten en lusten, afspraken over wie waar beslissingen neemt en volgens welke regels, enzovoort.

Is er iets te doen met transitie management?

Over naar de volgende stap. Als dat zo is, is er vanuit het transitieperspectief dan iets te zeggen over de politieke strategie om gewenste veranderingen te realiseren? Zoals boven gezegd, zitten er twee elkaar aanvullende kanten aan transitiedenken. Enerzijds is er een analytische kijk op hoe maatschappelijke systemen gestructureerd zijn en welke dynamieken spelen wanneer transitie op gang komen. Anderzijds proberen nogal wat onderzoekers van daaruit door te denken over hoe de aansturing van transitie kan gebeuren. Kunnen die bewust beïnvloed worden richting duurzaamheid?

Het moet gezegd dat de inzichten omtrent de aansturing van transitie nog maar beperkt ontwikkeld zijn en dat uiteraard niet iedereen op dezelfde golfengete zit. Sommigen zullen voor een eerder bescheiden aanpak kiezen en vooral inzetten op de ontwikkeling van niches die het regime kunnen uitdagen (zoals in wat men ‘strategisch nichemanagement’ noemt)¹⁰, anderen zijn ambitieuzer en pleiten voor verregaande

toekomstvisies voor een heel systeem die als langtermijoriëntatie kunnen dienen om bijvoorbeeld kortetermijnbeleid en allerlei experimenten op te oriënteren (zoals in transitie-management)¹¹, nog anderen zien kansen liggen aan de kant van de consument (zoals in de benadering van 'gedragspraktijken') of in coalities rond specifieke systeemproblemen (zoals in de benadering van *reflexive design*).

Belangrijk en aansluitend bij de kritiek van Debruyne en De Bisschop: het politieke karakter van transitieën en dus ook van pogingen om invloed uit te oefenen, is lange tijd te weinig expliciet erkend in een deel van deze literatuur. Er gaat bovendien te veel aandacht naar technologische niches en te weinig naar maatschappelijke (sociaal, institutioneel, cultureel) niches en de wisselwerking tussen beide. Maar zoals ook Loorbach et al. aangeven, gaat er zeker naar de analyse van de politieke en machtsaspecten al enkele jaren meer aandacht.

Er gaat te veel aandacht naar technologische niches en te weinig naar maatschappelijke (sociaal, institutioneel, cultureel) niches en de wisselwerking tussen beide.

Laat ik eerst even terugkomen op wat transitietheorie te zeggen heeft over veranderingsstrategieën. Over het algemeen is de transitieliteratuur nogal voorzichtig als het gaat over aanbevelingen voor politieke strategie, met als belangrijkste uitzondering wellicht de aanpak die bekendheid heeft gekregen als 'transitiemanagement'.

Die voorzichtigheid is niet zo verwonderlijk. De analyse leert immers – zie het MLP – dat transitieën bijzonder complexe processen zijn: ze spelen zich af over verschillende niveaus, er zijn veel actoren in betrokken met dikwijls tegengestelde visies en belangen, ze beslaan een lange tijdsperiode, ze doorkruisen traditionele beleidsdomeinen en bevoegdheden, de uiteindelijke uitkomst is onmogelijk te voorspellen.

Als je vanuit politiek strategisch oogpunt redeneert, heeft dit zowel voor- als nadelen. Alleen al het MLP biedt veel aanknopingspunten voor interventie. Organisaties die aan transitie willen werken, kunnen op verschillende aspecten van niches werken, kunnen verschillende onderdelen van het regime trachten beïnvloeden, kunnen landschapstrends in hun voordeel trachten interpreteren. Maar het scheidt ook problemen: de complexiteit en onzekerheid maken het onduidelijk welke actoren welke rol kunnen spelen. Wat kan en doet de overheid, de civiele samenleving, bedrijfsleven, wetenschap?

Gedurende een aantal jaren heeft de indruk geleefd dat er daarvoor maar één model voorhanden was, en dat is in het in Nederland ontwikkelde *transitiemanagement*. Kort gezegd staat dat voor een aanpak waarbij een kleine groep van voorlopers (niche-spelers en veranderingsgezinde regimespelers) wordt samengesteld, de zogenaamde 'transitiearena'. Daarin wordt gezamenlijk gewerkt aan een definiëring van de hardnekkige problemen waarop een bepaald systeem botst en, vooral, aan de uitwerking van een toekomstvisie voor het systeem voor de volgende 25 tot 50 jaar. Die visie dient als basis voor de formulering van een aantal 'transitiepaden', de hoofdlijnen van verandering waarlangs de transitie zou kunnen verlopen. De transitiearena gebruikt de visie en de transitiepaden om het netwerk uit te breiden en op zoek te gaan naar geïnteresseerde bedrijven, organisaties en individuen om de ideeën in de praktijk trachten te brengen. Daartoe worden in samenspraak 'transitie-experimenten' geformuleerd en naar coalities gezocht om die uit te voeren. Het is de bedoeling zowel de experimenten als het transitieproces van nabij op te volgen, zodat er lessen getrokken kunnen worden over wat wel en niet werkt op het terrein, maar zodat ook het proces eventueel

bijgestuurd kan worden (op vlak van participatie, beleidsondersteuning, netwerkvorming...). Met de visie en de transitiepaden wordt geprobeerd een langetermijnkader te creëren waartegen kortetermijnacties afgewogen kunnen worden. Die acties kunnen praktijkexperimenten zijn, maar het kan ook gaan om beleidsmaatregelen ter ondersteuning van de transitiepaden.

Er is al vaker, ook in de internationale literatuur, beargumenteerd dat er met deze benadering problemen zijn, zoals Debruyne en De Bisschop terecht aanhalen. Ik ben ook in mijn doctoraat erg kritisch voor de theorie en praktijk van transitie management. De onderzoekers die TM op de kaart hebben gezet – zoals Rotmans en Loorbach – hebben jarenlang een veel te groots beeld opgehangen van wat TM allemaal zou kunnen, en blijven dat al te makkelijk doen.

Er wordt bijvoorbeeld naïef van uitgegaan dat deze arena's machtsvrije zones zouden zijn waarin deelnemers op gelijkwaardige basis samen over de toekomst denken. In de praktijk slagen de arena's er wel in een gezamenlijk discours te creëren (bijvoorbeeld over hoe een toekomstig woon- en bouwsysteem er moet uitzien in DuWoBo, of over de grote lijnen van een duurzaam materialensysteem in Plan C) en daarrond een netwerk te bouwen. Maar die coalitie vertoont al vlug barsten en actoren beginnen zich strategisch te gedragen en afwegingen te maken tussen wat het transitieproces hen oplevert ten opzichte van andere mogelijkheden. Actoren die deelnemen aan TM-processen doen dat niet enkel omdat ze zo gedreven zijn voor transities, maar ook omdat ze het als één forum naast andere zien om hun eigen agenda te realiseren. Zeker sterke regime-actoren hebben er weinig problemen mee het proces aan de kant te schuiven als hun belangen elders beter gediend worden.

Bovendien biedt TM enkel een strategie op het niveau van de arena en zijn netwerk. Daarbij wordt een soort standaardformule gevolgd. Telkens opnieuw merk je dezelfde ingrediënten: een arena met voorlopers, toekomstvisie, transitiepaden, experimenten. Dat is ook weer het geval in de stedenproject van MUSIC waar Loorbach e.a. naar verwijzen¹². Buiten die ingrediënten heeft TM weinig te vertellen over veranderingsstrategie. Er wordt te makkelijk de indruk gewekt dat inzetten op dat niveau voldoende zou zijn als politieke strategie om een systeem te doen kantelen. De ambitie van transitie management ligt zeer hoog, maar de schaal en de wijze van de interventie is niet aangepast aan de doelstellingen. Een van de conclusies in mijn doctoraat is daarom dat TM wel interessante ideeën aanbrengt om de geesten te openen en zaken in beweging te krijgen, maar dat het moet ingebed worden in een veel bredere veranderingsstrategie.

De ambitie van transitie management ligt zeer hoog, maar de schaal en interventiewijze is niet aangepast aan de doelstellingen. Het brengt interessante ideeën aan om de geesten te openen en zaken in beweging te krijgen, maar het moet ingebed worden in een veel bredere veranderingsstrategie.

In hun Oikosartikel stellen schuiven Loorbach e.a. nog een kenmerk van transitie management naar voren: het zou ook een 'supplementair democratische praktijk' zijn, namelijk doordat het de geïnstitutionaliseerde democratie kritisch aanvult. Ik heb al veel TM-literatuur gelezen, maar het is voor het eerst dat ik dit argument hoor.

Het is een merkwaardig argument, vooral als je weet dat onderzoek naar de Nederlandse energietransitie grote vragen stelt bij het democratische karakter ervan¹³. Het is natuurlijk wel zo

dat initiatieven zoals TM-arena's ontstaan omdat er ergens een 'institutionele leegte' is:

we worden geconfronteerd met grote maatschappelijke problemen, maar er lijken geen geschikte instituties te zijn om daarop een antwoord te beiden. Daardoor ontstaan er nieuwe politieke ruimtes waarin in ongewone settings en in een mengvorm van traditionele en niet-traditionele actoren naar oplossingen gezocht wordt¹⁴.

Maar inherent democratisch, zoals Loorbach e.a. suggereren, zijn die niet. Telkens opnieuw zal uit de praktijk moeten blijken of ze een aanvulling dan wel een opzijshuiven van de democratie zijn, of ze gedomineerd worden door gevestigde belangen of dat ook zwakkere stemmen een plaats krijgen en onder welke voorwaarden dan wel.

Toch betekent dat alles niet dat er in TM-processen enkel 'postpolitiek' gedacht wordt. Zowel in de visie van DuWoBo als Plan C zie je elementen opduiken die je 'transformatief' kan noemen en die ver voorbij de bestaande systeemlogica gaan. Het probleem zit hem eerder in de uitbraak uit de arena, wanneer dit soort ideeën in de praktijk gebracht moeten worden of vertaald moeten worden in beleidsdaden. De logica's buiten de arena zijn dan onveranderlijk sterker en dwingen een ecomodernistische interpretatie op, wat er dus nog eens op wijst dat TM als standalone-strategie te zwak is. Een interessant voorbeeld hiervan is de Plan C-case.

Plan C werd in 2006 door OVAM opgericht vanuit de vaststelling dat het afvalbeleid er niet in slaagde de afvalberg onder controle te krijgen. Er leek nood aan doorbraak in het denken over afval, maar hoe? Plan C was in Vlaanderen het eerste netwerk dat duurzaam materialenbeheer op de kaart zette. Zeven jaar later kun je vaststellen dat duurzaam materialenbeheer, alleszins in Vlaanderen, het nieuwe regimediscours is geworden, met onder andere een nieuwe regelgeving (het Materialendecreet) en een innovatieprogramma waaraan een diversiteit van actoren deelneemt (het Vlaams Materialenprogramma). Plan C is in die evolutie één factor geweest naast verschillende andere. Het heeft vooral een rol gespeeld in discoursopbouw en netwerkcreatie.

Wat echter eveneens duidelijk is, is dat de transformatieve elementen van het oorspronkelijke Plan C discours in het huidige regime verdwenen zijn. Plan C bestaat evenwel nog altijd en heeft in de nieuwe *governance*structuur de opdracht gekregen over de lange termijn te blijven denken.

Als het zijn rol goed speelt – in mijn opinie dan toch – kan het moeilijk anders dan die transformatieve elementen terug bovenhalen en bijvoorbeeld de discussie aangaan over hoe een gestaag groeiende economie te verzoenen is met een duurzaam materialensysteem, of wat een duurzaam materialensysteem vanuit een internationaal rechtvaardigheidsdenken kan betekenen.

Als je – zoals Debruyne en De Bisschop lijken te doen – deze mogelijkheid verwerpt omdat de transitieaanpak gedepolitiseerd zou zijn, dan mis je meteen een aantal plaatsen waar het debat over duurzaamheid gevoerd kan worden, waar er mogelijk samenwerking te vinden is met andere actoren, inclusief (o horror) partijen uit het bedrijfsleven.

Nogmaals, samenwerking zoeken betekent niet dat eender welke vorm van samenwerking zinvol of gewenst is, noch dat er in consensus in elkaars armen gevallen wordt. In de politieke literatuur spreekt men soms over 'congruentie'¹⁵: voor gezamenlijke

***Inherent democratisch zijn
transitiemanagementarena's niet.
Telkens opnieuw zal uit de praktijk
moeten blijken of ze een aanvulling dan
wel een opzijshuiven van de democratie
zijn, of ze gedomineerd worden door
gevestigde belangen of dat ook zwakkere
stemmen een plaats krijgen en onder
welke voorwaarden dan wel.***

actie is het daarbij voldoende dat deelnemers de voorstellen als een adequate oplossing zien voor een probleem waarmee ze worstelen, dat die oplossing verenigbaar is met wat ze als hun waarden en identiteit beschouwen, en dat de implicaties aanvaardbaar zijn. Samenwerking op het ene punt betekent echter niet dat partijen automatisch altijd en overal elkaars bondgenoot zouden worden. Het komt erop aan strategisch te bepalen wanneer, waar en met wie samenwerking mogelijk is, en wanneer conflict gezocht moet worden.

Ik voeg er meteen aan toe dat ik daarmee dus ook niet zeg dat we zomaar overal transitie management moeten toepassen. Je kunt je wel afvragen of dit soort methode niet een stap kan zijn – maar nooit de enige – om in een beleidsomgeving een aantal denk-kaders open te breken, eindelijk eens op lange termijn te denken, over een gewenste toekomst te discussiëren, nieuwe actoren rond de tafel te halen. TM kan dan een onderdeel zijn van een veel bredere benadering van een strategie voor transitie¹⁶.

Is enkel bottom-upstrategie zinvol?

Een onderdeel van die strategie is ongetwijfeld de uitbouw van sterke sociale organisaties die hun stempel kunnen drukken op het maatschappelijk debat, in dit geval op het debat over transitie. Grote voorbeelden van transformatieve verandering (stemrecht, gelijke rechten, uitbouw sociale zekerheid etc.) zijn altijd mede gebouwd geweest op protest, ideologie, politieke en maatschappelijke bewegingen. De transitie naar een duurzamere samenleving zal niet zonder kunnen en Debruyne en De Bisschop hebben gelijk om daar veel aandacht aan te geven.

Daarmee komen we bij het Transitienetwerk Middenveld (TNM), een netwerk van sociale organisaties en individuen die de onderlinge samenwerking rond transitie proberen versterken en daarmee wegen op het debat erover. Het TNM heeft de grote lijnen van hoe het een rechtvaardige en duurzame samenleving ziet, in een soort mindmap bij elkaar gebracht: democratie verdiepen, sociale ongelijkheid afbouwen, levenskwaliteit waarmaken, economie maatschappelijk inbedden, leven binnen ecologische grenzen, open en creatief samenleven. Als je dieper inzoomt op wat die punten volgens TNM inhouden, kun je moeilijk beweren dat ze allemaal binnen de neoliberale consensus blijven.

Debruyne en De Bisschop ontwaren echter dubbele agenda's, want een aantal van deze organisaties – zoals ACW, ACV, ABVV en Bond Beter Leefmilieu – hebben ook 'zonder dralen' Vlaanderen in Actie ondertekend, waarbij deze organisaties niet begrepen lijken te hebben 'dat het liberaal systeem in hart en nieren antithetisch is aan transitie, en in zekere zin ook aan een middenveld tout court? Of zien we geen graten in een verkapt transitieverhaal, waarin utopie en handelen compleet van mekaar zijn losgesneden?' (p. 54).

Debruyne en De Bisschop zien opnieuw maar twee mogelijkheden: ofwel geef je je volledig in de radicale sociale strijd van onderop, ofwel zit je verstrikt in het consensusverhaal van de neoliberale economie. Dat organisaties op verschillende plaatsen voor andere tactieken kunnen kiezen, dat ze enerzijds de noodzaak tot vernieuwing zien maar anderzijds historisch gegroeide posities en strategieën niet zomaar kunnen of zelfs willen opgeven, is onaanvaardbaar. En haalt dus ook de geloofwaardigheid van willen samenwerken rond transities onderuit.

Opnieuw vind ik dit een te simpele manier van redeneren. Zou het kunnen dat er toch samenwerking mogelijk is, ook al lijken niet alle logica's te kloppen? Natuurlijk moet ook het middenveld zichzelf heruitvinden, aan nieuwe inhoudelijke posities werken en nieuwe strategieën bedenken wil het op een geloofwaardige manier invloed uitoefenen voor een duurzaamheidstransitie. Maar net de samenwerking in zoiets als het Transitienetwerk Middenveld kan één element zijn om de eigen positie kritischer te gaan bevragen, nieuwe inzichten in te brengen, en in de praktijk samen dingen op te zetten. Maar dat zal niet lukken als de samenwerking op voorhand geridiculiseerd wordt omdat niet iedereen dezelfde keuzes maakt.

Het merkwaardige is dat de auteurs in hun artikel wel op één moment de nood van een meerschalgige machtsstrategie vermelden, maar daar op geen enkel moment iets mee doen. In de laatste vier zinnen van het artikel onderstrepen ze ook nog eens 'de nood aan solide coalitievorming tussen sociale bewegingen'. Hoe dat zou lukken zonder in samenwerking te gaan – waarbij zal moeten rekening gehouden worden met de historische gegroeide, eigen logica's van die bewegingen – wordt niet besproken. Het lijkt me vanuit een strikt consensus-conflictverhaal ook allerminst evident.

Wat blijft er dan over aan strategie? Als in transitiearena's alleen postpolitieke consensus mogelijk is en als het middenveld dubbele agenda's hanteert, dan leidt de absolute tweedeling consensus-conflict waar Debruyne en De Bisschop voortdurend op terugvallen, hen naar nog slechts twee soorten actie: directe sociale strijd, waar ze heel kort de ggo-acties in Wetteren vermelden, en kleinschalige projecten met de zwaksten van de samenleving. Daarvan geven ze drie uitgebreide Gentse voorbeelden die zich in de sfeer van opbouwwerk, jongerenwerk en intercultureel werk bevinden.

Ik zou dit soort initiatieven spontaan onder 'niches' schuiven in het MLP: kleine netwerken van toegewijde mensen die ernstige problemen in het regime zien en daarvoor oplossingen proberen bedenken die dikwijls – zoals in dit geval – vanuit andere normatieve logica's vertrekken dan op regimeniveau. Een gepolitiseerde kijk op transitie is noodzakelijk en dus hebben dit soort initiatieven een belangrijke rol. Maar ook die praktijken zijn veel genuanceerder dan Debruyne en De Bisschop het voorstellen. Op het niveau van dit soort vzw's is er altijd de vraag hoever een gesubsidieerde organisatie kan gaan in haar anti-systemische werking en in hoeverre ze zich conformeert aan beleidslogica's. Of er zich aan moet conformeren omwille van subsidievereisten. Beide auteurs hebben er ongetwijfeld ervaring mee. Op het niveau van de groep waarmee gewerkt wordt, zijn deelnemers vaak veel minder gepolitiseerd dan de organisatoren graag geloven. Daarmee trek ik deze initiatieven niet in twijfel, maar wil ik alleen aangeven dat de harde kritiek die Debruyne en De Bisschop uiten aan het adres van andere transitie-initiatieven dat ze 'weinig tegenmacht en kritiek uitbouwen op het niveau van het globale kapitalistische systeem', misschien ook noopt tot een genuanceerdere kijk op de alternatieven die ze zelf vooruitschuiven. Mogelijk zijn ook deze niet volledig in hun conflict (helemaal gepolitiseerd) versus consensus (helemaal gedepolitiseerd) schema te vatten.

Afsluitend

Ik vind de kritiek van Debruyne en De Bisschop erg belangrijk, omdat hij naar het hart gaat van het transitiedenken en de vinger op twee duidelijke pijnpunten legt: de vraag in welke mate het denken en doen over transitie, ten eerste, een voldoende brede analyse hanteert van de logica's die maatschappelijke systemen momenteel sturen, en ten

tweede, beseft dat zo'n grootschalige veranderingsprocessen zwaar politiek geladen zijn en daar in zijn veranderingsstrategieën rekening mee houdt. Hun alternatieve voorstellen tonen ook waar er tot nu toe te weinig aandacht naar gaat in transitiedenken.

Tegelijk betwijfel ik ten eerste of hun onderliggend consensus-conflictdenkschema wel productief is. Het laat geen ruimte om de nuance te zien in de theorie en vooral in de dagelijkse praktijk, en het leidt hen naar een zeer beperkte strategische invalshoek om aan transitie te werken.

Als er één iets te leren valt uit het transitiekader, dan wel dat er geen eenduidige strategie voor transitie is, waarbij alles op één aanpak geconcentreerd kan worden (zoals werken vanuit gemarginaliseerde groepen, of uitsluitend vertrouwen op transitie management).

Ik denk dat we integendeel aan een gediversifieerde strategie moeten werken, waarbij op meerdere punten, door verschillende partijen en onder verschillende vormen invloed uitgeoefend wordt.

Dat sluit nauw aan bij wat er uit het MLP te leren valt: dat bewegingen op de drie niveaus (niche, regime, landschap) belangrijk zijn en dat het bewust maken van koppelingen essentieel is opdat ontwikkelingen elkaar kunnen versterken. Werken op nicheniveau, zoals Debruyne en De Bisschop voorstellen, is dus noodzakelijk. Het toont andere ontwikkelingspaden voor onze maatschappij dan wat er nu dominant is. Maar als er tegelijkertijd, mogelijk door andere organisaties, aan het regime gesleuteld kan worden (bijv. verandering van wetgeving) dan kunnen die niches meer speelruimte krijgen en hun slagkracht vergroten. Soms zullen die koppelingen uit samenwerking voortkomen, soms zal er conflict gezocht moeten worden om iets af te dwingen.

Als ik pleit voor denken over een gediversifieerde strategie, dan gaat het dus daar over: zowel buiten als binnen het regime en zijn instituties werken en daartussen koppelingen proberen leggen, samenwerking en conflict combineren en te proberen beoordelen wat wanneer en waar geschikt is. De aanpak van transitie management kan daarbij ingezet worden als een manier om denkkaders open te breken, een netwerk te bouwen en experimenten te bedenken. Maar dan wel in het volle besef dat het maar één specifieke manier is om aan transitie te werken en dat er heel wat beperkingen aan de methode zitten, zeker als politieke strategie. Voor sociale organisaties is er misschien een soort 'taakverdeling' denkbaar: de ene is beter in het lobbywerk op regimeniveau, terwijl de ander sterker is in nieuwe praktijken opzetten. Een netwerk en visie zoals van TNM zouden daarbij verbindend kunnen werken en een grote inhoudelijke lijn uitzetten voor politiek en praktisch werk. Een magische formule daarvoor bestaat niet, het zal zeker niet puur vanuit de theorie gedacht kunnen worden, integendeel, maar wel lerend wat werkt vanuit een wisselwerking tussen praktijk en theorie.

Ik durf te vermoeden dat er daarrond ook met Debruyne en De Bisschop samengewerkt kan worden (en af en toe in conflict gelegen).

Bio

Erik Paredis is postdoctoraal onderzoeker aan het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (UGent). Sinds enkele jaren doet hij onderzoek naar de bruikbaarheid van transitiedenken in het beleid en de praktijk van duurzame ontwikkeling. Hij is

betrokken in verschillende transitienetwerken, zoals DuWoBo, Plan C, transitienetwerk middenveld, Pulse transitienetwerk cultuur, transitie UGent.

Dit artikel is een herwerkte neerslag van de Oikoszomerlezing in 2013. Dank aan Thomas Block, Sophie Devolder en Dirk Holemans voor kritische commentaren op een eerste versie van dit artikel. Uiteraard is de auteur alleen verantwoordelijk voor de inhoud.

Eindnoten

1. Ik bespreek in dit artikel niet de betekenis van 'duurzaam' op zich. Het krijgt voor mij een brede invulling als een vorm van ontwikkeling die sociaal rechtvaardig is, die binnen de ecologische draagkracht van de aarde blijft, met een stabiele economie (wat iets anders is dan een constant groeiende), die een hoge levenskwaliteit biedt, en waarbij dat ideaal op een brede, democratische manier wordt nagestreefd. Het gaat ook altijd over een vraagstuk dat in een internationaal perspectief bekeken moet worden.
2. Een gedeeltelijke weerslag hiervan is te vinden in verschillende onderzoeksrapporten, artikels en een recent doctoraat (Paredis, E., *A winding road. Transition management, policy change and the search for sustainable development*, CDO/UGent, Gent). Voor het doctoraat, zie de website van het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, www.cdo.UGent.be. Een groot deel van het onderzoek gebeurde in het kader van het vroegere Steunpunt Duurzame Ontwikkeling (www.steunpuntdo.be) en van het huidige Steunpunt Transities voor Duurzame Ontwikkeling (steunpunttrado.be).
3. Zie o.a. Jones, P.T., De Meyere, V. (2009), *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. EPO/Jan Van Arkel, Antwerpen/Utrecht.
4. Mouffe, C. (2005), *On the Political*, Routledge, Abingdon ; Mouffe, C. (2013), *Agonistics. Thinking the world politically*, Verso, London.
5. Peeters, J. (2011), Transformationele politiek: in dialoog over een veerkrachtige samenleving. *Oikos* 59, 4, p. 60-69.
6. Het is hier niet de plaats om uitgebreid het werk van Mouffe te bediscussieren. Concepten als hegemonie en het altijd aanwezige antagonisme sluiten volgens mij niet noodzakelijk de categorie van samenwerking uit. Alleen is het een feit dat Mouffe een woord als 'cooperation' of 'collaboration' nooit als politiek categorie gebruikt en enkel de noties conflict en consensus hanteert. Ze gebruikt wel het rijkelijk vage 'chain of equivalences' om te wijzen op de noodzaak om de strijd van linkse politieke partijen, vakbonden, milieubeweging, vrouwenbeweging, antiracisme enzovoort te verbinden. Hoe zoiets kan als er alleen maar consensus of conflict bestaan, blijft onduidelijk. Opmerkelijk genoeg ziet ook Mouffe een nood aan consensus, namelijk over de politieke instituties waarbinnen de politieke strijd zich moet afspelen (opdat het een strijd tussen tegenstanders blijft en niet één tussen vijanden wordt). Hoe die consensus daarover dan gegroeid is en zelfs maar mogelijk zou zijn, is eveneens duister.
7. De formuleringen in deze paragraaf zijn gebaseerd op het eindrapport van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, Bruyninckx et al. (2012), *Duurzame ontwikkeling in Vlaanderen: beleidsconclusies van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling (2007-2011)*. http://www.steunpuntdo.be/SDO_publ_steunppubl.htm
8. Geels, F.W. (2005), *Technological Transition and System Innovations. A Co-Evolutionary and Socio-Technical Analysis*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham ; Smith, A., Voß, J-P., Grin, J. (2010), 'Innovation studies and sustainability transitions: the allure of the multi-level perspective and its challenges', in *Research Policy*, vol. 39, no. 4, p. 435-448.
9. Te vinden op www.smartcsos.org
10. Schot, J., Geels, F. (2008), 'Strategic niche management and sustainable innovation journeys: theory, findings, research agenda, and policy', *Technology Analysis & Strategic Management* 20, 5, p. 537-554.
11. Loorbach, D. (2007), *Transition Management, new mode of governance for sustainable development*, International Books, Utrecht.

12. In een recent artikel over MUSIC komt dat nog eens duidelijk naar voren: Nevens, F., Frantzeskaki, N., Loorbach, D., Gorissen, L. (2012), Urban Transition Labs: co-creating transformative action for sustainable cities, *Journal of Cleaner Production*, 50, 111-122.
13. Zie hierover o.a. Hendriks, C. (2009), Policy design without democracy? Making democratic sense of transition management, *Policy Sciences* 42, 341-368.
14. Zie hierover Hajer, M. (2003), Policy without polity? Policy analysis and the institutional void, *Policy Sciences*, 36, 175-195.
15. Grin, J. (2010), Understanding transition from a governance perspective. In Grin, J., Rotmans, J., Schot, J. (eds.), Routledge, New York.
16. Overigens zijn de elementen van TM volgens mij ook creatiever – of noem het politieker – te gebruiken. Waarom zouden bijvoorbeeld sociale organisaties systeemanalyse, de formulering van een gewenst toekomstbeeld en transitiepaden daar naartoe, niet als middel kunnen gebruiken om hun eigen agenda beter te articuleren – niet in een multi-stakeholderomgeving, maar voor zichzelf? Mogelijk staan ze dan ook sterker als er samenwerking gezocht moet worden.